

OLÁH JÁNOS¹

Adalékok a *Magyar-Zsidó Szemle* és a zsidó néprajz kezdeteihez Magyarországon

A Magyarországon élő zsidóság az emancipációt követően a polgárosodás mellett a tudományosság terén is nagy léptékekkel kezdte meg a felzárkózást. E felzárkózást is szolgálta, segítette, propagálta a *Magyar-Zsidó Szemle*² folyóirat. Az 1884-től megjelenő folyóirat nem az első magyar nyelvű zsidó periodika, azonban tudományos jelentőségét és élettartamát tekintve nagy horderővel bírt. 65 éven át megjelent számaiban a magyarországi zsidóság legjelesebb, meghatározó és korszakformáló képviselői publikálták írásaikat, fejtették ki véleményüket sok kérdéstről. Minden, ami „zsidós” és tudományos érdeklődéssel bírhatott, gyakorlatilag olvasható volt számaiban. Vonatkozik ez a zsidó néprajzot, folklórt ismertető és megvitató írásokra is, amelyek az 1942–45-ös összevont évfolyamig általában jelen voltak a periodikában.

A Galambos Ferenc (Gruber; 1910–1988) bibliográfus által 1957-ben összeállított *A Magyar Zsidó Szemle írói és írásai 1884–1948* című repertórium a „39. Néprajz. Folklor” címszó alatt 107 darab írást lajstromoz. Itt már felmerülhet egy fontos és meghatározó kérdés írásunk szempontjából: Mi alapján is történhetett az írások besorolása a fenti kategóriába? E kérdés tisztázásához először ismernünk kell a „néprajz” akkori fogalmát. A *Magyar Néprajzi Lexikon* – amelyet ugyan később adtak ki, de nagyjából ugyanazt a nézetet tükrözi, mint két évtizeddel korábban – így fogalmaz:

---

¹ A szerző az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem rektorhelyettese. E-mail: olahjanosdr@gmail.com

² 1932-ig kötőjel szerepelt a „Magyar” és a „Zsidó” szavak között, 1932-től e kötőjel elmaradt.

„A néprajz a történeti-társadalmi tudományok egyik ága, amely a népi kultúra vizsgálatával foglalkozik. Használják még az → etnográfia, → etnológia elnevezést is. Kialakulása a tudományok differenciálódásának menetében a 19. sz.-ban történt, sajátos tárgya és módszere következményeként, bár céljai, tudományelméleti alapjai lényegében megegyeznek azzal a nagyobb együttessel, amelynek rendszerébe tartozik. Mint minden specializált kutatási ágat, elsősorban nem tudományelméleti megfontolás, hanem a gyakorlat igénye hozta létre.”³

A „népi kultúra” szóösszetétel első szava a zsidó néprajz vonatkozásában aggályosnak tűnik, mert sem a 19. század végén, a zsidó néprajzi kutatások kezdetén, sem a 20. század közepén nem tekintette önmagát a Magyarországon élő zsidóság döntő többsége „nép”-nek, valamint a saját néprajzáról alkotott elképzelése sem volt egyértelmű.

A magyarországi néprajz mint diszciplína a zsidóság emancipációját követő időszakban testesült meg. 1889. január 27-én alakult meg a Magyarországi Néprajzi Társaság 14 alapító és 498 rendes taggal.

„Célja: a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, tárgyai: az ország mai és egykori népeinek eredete, fejlődése, állapota; ethnikai jelleme és anthropológiai mivolta; a néplélek és a népélet nyilatkozatai, melyek nagyon számosak és különfélék.”⁴

A Társaság alakuló közgyűlésén jelen volt Kohn Sámuel (1841–1920), a Pesti Izraelita Hitközség rabbija, a *Magyar-Zsidó Szemle* munkatársa,⁵ 1889 és 1905 között az Országos Rabbiképző Intézet tanára, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) elnöke. Az alakuló közgyűlés ideiglenes választmányában Kohn Sámuel mellett Simonyi Zsigmond (Steiner; 1853–1919), a Magyar Tudományos

---

³ Barabás Jenő: *Néprajz...*, i. m., 1979, 750.

⁴ *Ethnographia*. 1890, 1. 2.

⁵ Műveit ismerteti Weisz Miksa: Kohn Sámuel írásai. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1920, (37. évf.). 5–10. A *Magyar-Zsidó Szemlében* összesen 18 írást jegyez, több részletben.

Akadémia tagja is helyet kapott a zsidóság akkori reprezentánsai közül. Jelentős szerepet játszott továbbá a Társaság életében Goldziher Ignác (1850–1921) orientalista, a Pesti Izraelita Hitközség titkára, 1890 és 1921 között az Országos Rabbiképző Intézet tanára, a *Magyar-Zsidó Szemle* munkatársa,⁶ a Magyar Tudományos Akadémia tagja is. 1892-től a Társaság alelnöke lett Munkácsi Bernát (Munk; 1860–1937) nyelvész, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelője. Munkácsi 1895-től a nemzeti jelleget már nevében is megjelenítő Magyar Néprajzi Társaság folyóiratát, az *Ethnographiát* is szerkesztette hosszú éveken át.⁷

A felsorolt néhány prominens zsidó személyiség jelenléte ellenére a zsidó néprajz mégsem jelent meg hangsúlyosan sem a Társaságban, sem annak folyóiratában. A zsidóság iránti néprajzi érdeklődés a Társaság indulását követő évtizedekben három területen jellemző. Egyrészt a magyar vonatkozásokat kiemelő őstörténeti és történeti adatok terén; másrészt az összehasonlító folklorisztika értelmezésében és a vallástörténet kizárólag zsidó ismeretek alapján értelmezhető témáinál; harmadrészt pedig a korabeli zsidó népelet bemutatásánál.⁸

A zsidóság érdeklődése saját néprajza iránt a 19. század utolsó évtizedének végétől datálható. 1899-ben az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat *Évkönyvében* Balassa József (Weidinger; 1864–1945)⁹ felhívást intézett a magyarországi zsidóság néprajzi adatainak gyűjtésére. A felhívás német mintára készült, a Hamburgból kiinduló, Max Grünwald (1871–1953) rabbi által indított kezdemé-

---

⁶ Hat írása jelent itt meg, némelyik több részletben.

⁷ Az *Ethnographia* megjelenésétől kezdve (1890–) a magyar néprajztudomány központi, vezető folyóirata. Munkácsi Bernát (1893) társszerkesztő; Munkácsi Bernát (1894–97) szerkesztő, Munkácsi Bernát és Sebestyén Gyula (1898–1910) szerkesztők. Az *Ethnographia* indulásakor már közöl egy kisebb zsidó tárgyú néprajzi írást különleges feliratokról, melyek között volt kocsmacéger és választási kortesfelirat egyaránt. Réthy László: Zsidó-betűs magyar feliratok. In: *Ethnographia*, 1890, 8. (1. évf.). 355–356.

⁸ Lásd bővebben Voigt Vilmos: A Magyar Néprajzi Társaság..., 1994, i. m., 19.

⁹ A *Magyar-Zsidó Szemlében* is publikált. Balassa József: A magyar zsidóság néprajza. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1900, (17. évf.). 8–10.; Purimvers egy szakasza. In: Uo. 1901, (18. évf.). 291.; A „bosszúálló” Isten. In: Uo. 1941, (43. évf.). 77–82.

nyezést, az 1898-ban létrehozott Gesellschaft für Jüdische Volkskunde¹⁰-t kívánta adoptálni Magyarországra. A Társaság (Gesellschaft) még ugyanabban az évben folyóiratot adott ki *Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde* címmel, amely a Társaság szócsöve volt, és programadása a korabeli német néprajz elveire, gondolataira épült: „A Társaság megalakulásának [...] az a célja, hogy elősegítse a zsidók belső életének megismerését.”¹¹

1899-ben az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat *Évkönyvében* olvasható felhívás majdnem ugyanazon programpontokat tartalmazza, mint amelyeket a *Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde* első száma is megfogalmazott, tehát a magyar zsidó néprajz mint diszciplína alapításának elsődleges forrása e folyóirat volt. A német és a magyar felhívások a korabeli akadémiai tudományosság koncepcióihoz közelítettek, de problémalátásukat és konkrét megvalósulásukat illetően erősen érezni lehetett az európai zsidóságot ekkoriban érintő általános és regionális tendenciákat.¹²

Balassa a magyar nemzetállami létbe történő integrálódás jegyében fogalmazta meg felhívását.¹³ Néhány jellemző és fontos mondat e szövegből:

„...a hazai zsidóság, mely előbb nyelvében idegen s érzésében legalább is közömbös volt, ma az ország nagy részén már minden ízében magyar. [...] Hiszszük és reméljük, hogy alig múlik el egy-két évtized s a Magyarország területén lakó zsidóság nyelvében és nemzeti érzésében teljesen magyar lesz. De mielőtt ez az átalakulás megtörténék, álljunk meg egy pillanatra, s ismerjük meg ezt az átalakulóban levő zsidóságot.

A magyarságnak érdekében áll tudnia, mit nyer a zsidóságban ha magyarrá válik.

---

¹⁰ Lásd Christoph Daxelmüller: Hundert Jahre jüdische Volkskunde..., i. m., 1999.

¹¹ „Die Gesellschaft gegründet (...) verfolgt den Zweck, die Erkenntnis des inneren Lebens der Juden zu fördern.” In: *Mitteilungen der Gesellschaft für Jüdische Volkskunde*, 1898, (I. évf.). 1.

¹² Lásd bővebben: Glässer Norbert - Zima András: Scheiber Sándor, a Löwhagyaték gondozója..., i. m., 2010.

¹³ Balassa József: A magyar zsidóság néprajzi felvétele. In: *Évkönyv. Izr. Magyar Irodalmi Társulat*. Budapest, 1899. 15–21.

A zsidóságnak tudnia kell, mi volt a múltban, milyen a helyzete ma, hogy láthassa milyen jövő vár rá. S a tudomány érdeke is megköveteli, hogy világos képet nyerjünk a magyar zsidóság multjáról és jelenéről. Egy átalakulóban levő néptörődék ethnographiai felvétele a tudományos körök előtt is nagy érdeklődésre tarthat számot.

Most még ideje volna összegyűjteni minden adatot, mely a magyar zsidóság ethnographiai megismerésére szükséges.”¹⁴

Balassa írásában jól érzékelhető, hogy mennyire hatott a szerzőre a zsidó értelmiség egy részének azon szilárd meggyőződése, hogy az ország erejét a magyarságba „beolvadt” zsidóság is adja. Mindez az érv azonban a magyar zsidó értelmiség megnyugtatóására is szolgált afelől, hogy a zsidóság klasszikus etnográfiai meghatározását (melynek értelmében fogalmilag etnikummá válna) gondosan kerülni igyekszik.

A *Magyar-Zsidó Szemle* szinte azonnal reagált a felhívásra, és az 1900. évi januári számában módot adott Balassának, hogy kiegészítse, pontosítsa, részletezze és megmagyarázza felhívását.¹⁵ Itt írja:

„Az eszmét sokan kételkedve, fejcsóválva fogadták. Az IMIT bírálói közül az egyik¹⁶ (a Magyar Zsidó Szemlében) feleslegesnek tartja az egész törekvést, hisz nincs mit összegyűjteni; egy másik bíráló¹⁷ (az Egyenlőségben) pedig oly nagynak és nehéznek tartja a feladatot, a melyre alig lehet vállalkozni. S a két bírálónak ez az egymással homlokegyenest ellentétes véleménye még jobban meggyőzött arról, hogy van mit tennünk s hozzá is lehet fogni a munkához. S az igazgatósága is helyeselte ezt a törekvést,

¹⁴ Uo., 16–17.

¹⁵ Balassa József: A magyar zsidóság néprajza. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1900, (17. évf.). 8–10.

¹⁶ „(Balassa uram, mikor akarja mindezt – ha megírják – átolvasni és feldolgozni?) gyűjteni, ritusbeli különbséget feltüntetni, az életmód, ruházkodás, étkezés különös motívumaira kiterjeszkedni és folklorisztikus anyagot gyűjteni. Ily vállalathoz talán a magyar akadémia sem rendelkezik elég anyagi eszközökkel.” Dr. Schwarz Gábor: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1899, (16. évf.). 88.

¹⁷ Talán Háber Samu írására gondolt Balassa. Háber Samu: Díszes kötet. In: *Egyenlőség*, 1899. jan. 22. 3.

*megalakítva a folklore-bizottságot, melynek az lesz a feladata, hogy megindítsa és vezesse a magyar zsidóság néprajzára vonatkozó adatok gyűjtését, s később, ha a gyűjtés eredménnyel járt, feldolgoztassa, és ki is adja az erről szóló munkálatokat. Ez a bizottság azóta meg is alakult, s a néprajzi adatok gyűjtésének megindítása céljából kérdő ívet állított össze, hogy e kérdések irányadóul szolgáljanak az ország különböző vidékein lakó gyűjtőknek s kijelöljék a legfontosabb és legsürgősebb feladatokat.*¹⁸

Balassa tehát kérdőívek kiküldését javasolta, amelyek első része a zsidóság származási helyére, nyelvi összetételére, számára és történelmére kérdez rá egy néprajzi térkép megrajzolása szándékából. A kérdések második csoportja nyelvészeti kérdéseket tartalmazott: a zsidók által használt nyelvek, a többnyelvűség, a dialektusok feltárása céljából. A harmadik kérdéscsoport a zsidóság életmódjára vonatkozott, a különleges szokások, apró eltérések érdekelték elsősorban, és a meglévő „babonák” összegyűjtését is szorgalmazta, mert az ugyan ellenkezik a felvilágosodás eszméivel, de a zsidó karakter megrajzolásához fontos adalék lehet.

„A felvilágosodás hatása megköveteli, hogy küzdjünk minden babona s a vele járó kuruzslás ellen, de mielőtt végképp elpusztulna a naiv tudatlanságnak ez a maradványa, jegyezzünk fel belőle amennyit csak lehet, mert bennük a nép lelkének legelső, legprimitívebb nyilvánulásait kell tisztelnünk.”¹⁹

A kérdőíven szerepelt még a kérés dalok, versek, szólások és a tárgyi néprajz gyűjtésére is. Írását ekként fejezi be Balassa:

„És erős hitünk, hogy az ily módon megindított munkásság nem lesz hiába való, s hogy minden egyes felelet egy-egy mécsvilág lesz, melynek bár halvány fénye világot fog deríteni a hazai zsidóság néprajzának s általa multjának és jelenének megismerésére.”²⁰

---

¹⁸ Balassa József: A magyar zsidóság néprajza..., i. m., 1900. 9.

¹⁹ Uo., 9.

²⁰ Uo., 10.

A *Magyar-Zsidó Szemle* zsidó néprajzi témájú írásainak folyamat tehát az IMIT *Évkönyvében* megjelent felhívás és a „folklore-bizottság” megalakulása előzte meg, amelynek elnöke Blau Lajos (1861–1936) Talmud-tudós, történész, az Országos Rabbiképző Intézet tanára, 1913-tól az igazgatója lett, míg „előadónak” Balassa Józsefet választották. A *Magyar-Zsidó Szemle* 1901-ben már külön „Folklore” rovatallal jelent meg, amely négy írást tartalmazott.²¹

A folyamat tehát elindult, de még ugyanazon évben némi keserűséggel írja a *Magyar-Zsidó Szemle*:

„A folklore-bizottság százával küldötte szét kérdő íveit, de eddigé kevés sikerrel. Kétségtelen, hogy az illetékes körök nem méltányolják kellően a bizottság célját...”²²

Blau Lajos, aki ekkor a *Magyar-Zsidó Szemle* főszerkesztője volt, a vallásilag kevésbé kényes területre, a jiddis szövegfolklor gyűjtésére helyezte a hangsúlyt. „Tájékozásul” címmel 1901-ben rövid írást közölt a „Folklore” rovatban.²³ Bár írásának címe azt sugallja, hogy itt csak formai és tartalmi kérdések ismertetése történik, megtalálható benne e munka ideológiától nem mentes lényege is.

„Ez a tudományos munka nem ütközik semmiféle felfogásokba és semmiféle érzelmekbe. Vallhatjuk magunkat zsidó magyaroknak vagy magyar zsidóknak, beszélhetünk magyarul jól vagy rosszul, mint a debreczeni civis vagy mint az antisemita főúr, az mind nem változtat azon a tényen, hogy apáink részben nem beszéltek magyarul és hogy egymásközt a zsidó-német nyelvet használtak. Nincs semmi okunk, hogy ezt a tényt

---

²¹ Az első „Folklore” rovat írásai: Blau Lajos: Vázlatok a zsidó varázslásból. 69–80.; Szerző feltüntetése nélkül: Két magyar népdal zsargon fordításban. 80.; Szerző feltüntetése nélkül: I. Zsidó közmondások. 81–84.; Galgóczi Ábrahám: II. Jüdische Sprichwörter. 84–87. – E rovatcím 1916-ban, a 179. oldalon fordul elő utoljára (Vadász Ede: *A zsidó konyhából* című írása felett), de zsidó néprajzi tárgyú írások továbbra is jelentek meg a *Magyar-Zsidó Szemlében*.

²² Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18. évf.). 30.

²³ Blau Lajos: Tájékozásul. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1901, (18. évf.). 146–148.

feledésbe merítsük vagy hogy e miatt szégyenkezzünk. Ellenkezőleg, a magyarság nagy hódító erejét és a magyar zsidóság benső honszeretetét látjuk abban, hogy a magyar nyelv felekezetünk körében egy félszázad alatt teljesen otthonossá vált és a németet annyira kiszorította, hogy ezt a zsargont leltározni kell. Nem szabad tehát a »zsargon« szótól megijedni. Egyáltalában le kell szoknunk arról, hogy tevékenységünkben az antisemitizmus lovagjaitól vezéreltessük magunkat. [...] A magyar zsidó a magyar föld produktuma és teljes megismerése a magyar haza megismerésének alkotó eleme.”²⁴

Blau Lajos írása után a „Folklore” rovat ebben a számban hat írással folytatódik, melyek közül csupán egy foglalkozik a jiddissel,²⁵ és a későbbiekben is rendszeresen jelennek meg zsidó néprajzi tárgyú írások a *Magyar-Zsidó Szemlében*, döntő többségükben olyanok, amelyek nem a jiddissel foglalkoznak.

1904-ben érdekes megállapítást tesz Blau Lajos főszerkesztőként egy recenzió kapcsán:

„A néprajzi irodalom óriási méreteket ölt, mert tárgyánál fogva kimerithetetlen és örökké bugyogó forrása és számtalan munkása van. A népélet jelenségei gazdagok és változatosak, úgy hogy róla teljes leltár talán sohasem lesz. A »népet« mindenki ismeri, tehát minden irni és olvasni tudó ember folklorista. Csupán el kell határoznia magát este, és reggel felkel mint néprajzgyűjtő.”²⁶

Majd ismételten hangsúlyozza a zsidó néprajzi vonatkozások gyűjtésének és feldolgozásának szükség- és időszerűségét:

---

²⁴ Uo., 147–148.

²⁵ A hat írás a következők voltak: Rosenberg Ede: *Zsidó közmondások*, 148–156.; Kun Lajos – Bató J. Lipót: *Magyar népdalok zsargon fordításban*, 157–159.; Szerző feltüntetése nélkül: *Apróságok. Zsidó orvosok a magyar néphitben*, 160.; *Esketési szokások* (német nyelven). 160; *A község cylinder-kalapja* (*Kohls Cylinder*), 161 és *Virágszokolás*, 161.

²⁶ Blau Lajos: Vezérfonal a folklore számára (Kaindl R. F., *Die Volkskunde. Ihre Bedeutung, ihre Ziele und ihre Methode. Mit besonderer Berücksichtigung ihres Verhältnisses zu den historischen Wissenschaften. Ein Leitfadens zur Einführung in die Volksforschung*. Mit 59 Abbildungen im Texts. Leipzig und Wien. Franz Deuticke, 1903.) In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1904, (21. évf.). 42.

„...a zsidó folklóre a tudomány szempontjából különös érdeklődésre tarthat számot. A zsidó nép az egyetlen példa arra, hogy ősrégi kulturnép, amely önkéntes és kényszervándorlások által minden országban élt, mily mértékben tartja meg ősi sajátosságait és mily mértékben simul környezete népéletéhez. Minden aprioristikus következtetést el kell utasítani, csupán a tények alapján lehet helyesen ítélni. A tényeket pedig előbb széles alapon nyugvó gyűjtés által lehet csak megállapítani. A zsidó nép – prófétai hasonlattal – olyan bor, a mely edényből edénybe ürttetett, míg a többi népek seprűjükön nyugodtak.

A zsidó folklóre a zsidó történet segédforrásává is válhatnék, mert minden valószínűség szerint világot vetne vándorlásaikra. Sietni kell a felvétellel, mert a mindent nivelláló műveltség köreinkben viszi végbe legnagyobb rombolásait. Most talán még arra a kérdésre is lehetne felelni, hogy vannak-e még a zsidó népéletben, mint valamennyi más népéletben, ókori pogány maradványok. A priori nem szabad tagadni. A zsidó folklóre elüt mástól abban a főpontban is, hogy itt nincsenek hely, mező, város, falu, folyó stb. nevek; nincs külön házépítés, gazdálkodás stb. [...]

Folklorista munkatársainknak a szóban forgó vezérfonalat melegen ajánljuk, azon meggyőződésben, hogy elmozgató tartalmánál fogva gyűjtéseikre és feldolgozásaira üdvös hatással lesz.”²⁷

Talán ennyiből is érzékelhető, hogy a *Magyar-Zsidó Szemle* folyóirat alkotó módon és aktív közreműködőként vette ki részét a 20. század elején a zsidó néprajznak, az addig ismeretlen, új diszciplinának magyarországi létrehozásában és meghonosításában. Többek között ennek köszönhető, hogy a zsidó néprajz a 20–21. században már „bevett” – bár mindmáig kellően nem „művelt” – ágazata lett a magyar tudományos közegeknek.

---

²⁷ Uo., 44–45.

Felhasznált irodalom

- Barabás Jenő: Néprajz. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. III. kötet, 750–751. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-2152.html> (2015-01-30).
- Daxelmüller, Christoph: Hundert Jahre jüdische Volkskunde: Dr. Max (Me'ir) Grunwald und die 'Gesellschaft für jüdische Volkskunde'. In: *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden*, 9 1999. 133–144.
- Galambos Ferenc: *A Magyar Zsidó Szemle írói és írásai 1884–1948*. Budapest, 1957. <http://mek.oszk.hu/13000/13036/13036.pdf> (2015-11-19).
- Glässer Norbert – Zima András: Scheiber Sándor, a Löw-hagyaték gondozója. In: *Hacofe*, 2010, 1. <http://orzse.hu/hacofe/vol2/gleszerzima-seiberlow2011.htm> (2015-01-29).
- Voigt Vilmos: A Magyar Néprajzi Társaság és a zsidó hagyományok kutatása. In: Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva (szerk.): *...És hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nem zsidók együttéléséről*. Budapest, Centrál-Európa Alapítvány, 1994. 17–26.